

ભારતમાં ઉદ્યોગોની સ્થિતિ, સરકારની નીતિ (પરિચયાત્મક)

રૂપરેખા :

- 8.0 ઉદ્દેશ્યો
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 ભારત સરકારની ઔદ્યોગિક નીતિનો પરિચય
  - 8.2.1 પ્રસ્તાવના
  - 8.2.2 ઔદ્યોગિક નીતિનો અર્થ
  - 8.2.3 ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ
- 8.3 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિ
  - 8.3.1 પ્રસ્તાવના
  - 8.3.2 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો
  - 8.3.3 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ
  - 8.3.4 સારાંશ
- 8.4 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ
  - 8.4.1 પ્રસ્તાવના
  - 8.4.2 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો
  - 8.4.3 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ
  - 8.4.4 સારાંશ
- 8.5 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિ
  - 8.5.1 પ્રસ્તાવના
  - 8.5.2 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો
  - 8.5.3 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ
  - 8.5.4 સારાંશ
- 8.6 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિ
  - 8.6.1 પ્રસ્તાવના
  - 8.6.2 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો
  - 8.6.3 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ
  - 8.6.4 સારાંશ
- 8.7 શબ્દાવલી
- 8.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 8.9 એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો
- 8.10 ચાર-પાંચ વાક્યમાં જવાબ આપો
- 8.11 સત્રાંત પ્રશ્નો

સંદર્ભ સૂચિ

8.0 ઉદ્દેશ્યો

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમેનીચેની બાબતો અંગે માહિતગાર બનશો.
- સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં વિવિધ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે લેવાયેલા પગલા વિશે માહિતી મળશે.
  - ભારત સરકારે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે બનાવેલ વિવિધ ઔદ્યોગિક નીતિ વિશે જાણકારી મળશે.
  - ભારતની વિવિધ ઔદ્યોગિક નીતિનો તુલનામાં અભ્યાસ કરી શકાશે.
  - 1991માં કરવામાં આવેલા આર્થિક સુધારા વિશે સમજૂતી મેળવી શકશો.
  - ઔદ્યોગિક નીતિનો પાયાનો ખ્યાલ મેળવી શકાશે.

8.1 પ્રસ્તાવના

આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં આવેલા વિવિધ ઉદ્યોગો વિશેનો પરિચય મેળવ્યો જેમાં ભારતમાં આવેલ વિવિધ ઉદ્યોગોનો અર્થ, વ્યાખ્યા, લક્ષણો, ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ તથા ઉદ્યોગોની મર્યાદાઓ વિશે જાણકારી મેળવી છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં આવેલા વિવિધ ઉદ્યોગોનો પણ ટૂંકમાં પરિચય મેળવ્યો છે. આ પ્રકરણમાં વિવિધ ઔદ્યોગિક નીતિનો પરિચય મેળવીશું. જેમાં વિવિધ ઔદ્યોગિક નીતિનો અર્થ, હેતુઓ, જાણકારી મેળવીશું.

8.2 ભારત સરકારની ઔદ્યોગિક નીતિનો પરિચય

8.2.1 પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ દેશનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ કરવો હોય તો તે દેશની પાસે ચોક્કસ સ્પષ્ટ ઔદ્યોગિક નીતિ હોવી જોઈએ. દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક નીતિ એ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક નીતિ એટલે ઉદ્યોગોની સ્થાપના, તેમની કામગીરી, તેના વિકાસ અને તેમના સંચાલન અંગેની સરકારના નીતિ નિયમો. સરકારે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે બનાવેલા નિયમો. દેશમાં ઔદ્યોગિકરણની ગતિ અને તેની તરાહને અસર કરતાં વિવિધ સિધ્ધાંતો અને નિયમોનો આ નીતિમાં સમાવેશ થાય છે. આમ, ઔદ્યોગિક નીતિમાં સરકારની રાજકોષીય અને નાણાકીય નીતિ, જકાત નીતિ, શ્રમ નીતિ, વિદેશી મૂડીરોકાણ પ્રત્યે સરકારના અભિગમ તેમજ જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્ર તરફ સરકારની વિચારસરણી કેવી હશે તે બાબતો પણ દર્શાવવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસનો દર એ ઔદ્યોગિક નીતિ પર આધારિત હોવાથી ઔદ્યોગિક નીતિ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક નક્કી થવી જોઈએ.

8.2.2. ઔદ્યોગિક નીતિનો અર્થ :

ઔદ્યોગિક નીતિનો ખ્યાલ સર્વગ્રાહી અને વ્યાપક છે. સરકાર ઔદ્યોગિકરણના કાર્યક્રમનો અમલ કરવાની પધ્ધતિ અંગે માર્ગદર્શન અને જરૂરી સવલતો આપવા અંગે કેવા પગલાં કે ઉપાયો હાથ ધરાશે તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો વગેરે બાબતોનો સમાવેશ ઔદ્યોગિક નીતિમાં કરવામાં આવે છે. આમ, દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ પ્રત્યેના સરકારના અભિગમને સ્પષ્ટ કરતાં મુસદ્દાને ઔદ્યોગિક નીતિ કહેવાય છે. દેશના ઉદ્યોગોના વિકાસને અસર કરતી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવી અનેકવિધ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. સરકારના નાના ગૂહઉદ્યોગો, મધ્યમ અને મોટા ઉદ્યોગોની પસંદગીનો વ્યૂહ, ઉદ્યોગોના વિકાસની વ્યૂહરચના, ઔદ્યોગિક શ્રમિકો પ્રત્યેનું સરકારનું વલણ, સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસ, વિદેશી મૂડી, સહાય અંગેનો સરકારનો અભિગમ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

8.2.3 ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ :

અંગ્રેજ સરકારને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ભારત દેશમાં ઉદ્યોગોના વિકાસની જરૂરિયાત ઉભી થઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારે 'બોર્ડ ઓફ સાયન્ટીફિક એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ રીસર્ચ'ની સ્થાપના કરી હતી. પ્લાનીંગ એન્ડ ડેવલોપમેન્ટ વિભાગની શરૂઆત 1944માં થઈ. ઈ.સ. 1945 માં ઔદ્યોગિક નીતિ અંગેના

નિવેદન દ્વારા 1946 માં પ્લાનીંગ બોર્ડની રચના કરવામાં આવી. 1947 માં અહેવાલમાં સંરક્ષણ ઉદ્યોગો, કોલસો, ખનીજ, લોખંડ - પોલાદ, વાહન વગેરે સિવાયના બીજા અન્ય ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીયકરણ અંગેની પસંદગી વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી અને આમ, અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી ભારત મુક્ત થયું અને દેશના નેતાઓએ વિવિધ નીતિ બનાવી જેમાંની ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓનીયે મુજબ છે.

- સૌ પ્રથમ તો દેશમાં જુદાં-જુદાં પ્રકારના ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને તેના વિકાસ માટેનું આયોજન કરવું.
- અગ્રિમતા ધરાવતા ઉદ્યોગો નક્કી કરવાં અને તેમને વિકાસ માટેની તક આપવી અને તેનું આયોજન કરવું.
- માત્ર કોઈ એક વિસ્તાર, રાજ્ય કે પ્રદેશ પુરતો ઉદ્યોગોનો વિકાસ ન થાય તે માટે ઉદ્યોગોનો સમગ્ર ભારતમાં વિકાસ થાય તેવું માળખું બનાવવું અને ઉદ્યોગો દરેક પ્રદેશમાં સ્થપાય અને વિકાસ પામે તેવું આયોજન ઘડવું.
- ઉદ્યોગોનું ઉદ્યોગો સાથે અને સરકાર સાથે જોડાણ સાધવું.
- દેશના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તેવા પાયાના, ચાવીરૂપ અને વ્યૂહાત્મક ઉદ્યોગોની જવાબદારી સરકારે રાખવાની.
- આ ઉપરાંત સામાજિક દ્રષ્ટિએ લાભદાયક હોય તેવા અતિ આવશ્યક ઉદ્યોગો પણ સરકારે પોતાના હસ્તક રાખવાના અને તેનો વિકાસ જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા થાય તેવું આયોજન કરવું.
- સાથે-સાથે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોના વિકાસ અંગે પણ યોગ્ય નીતિનું ઘડતર કરવું.
- ઉદ્યોગોને સરળતાથી નાણાં મળી રહે તે માટે નાણાંકીય ધિરાણ આપતી નાણાંકીય સંસ્થાઓ સ્થાપવી.
- જે ઉદ્યોગો ભારતની બેરોજગારી દૂર કરે તેવા રોજગારી પ્રધાન (શ્રમ પ્રધાન) ઉદ્યોગોનો ઝડપી વિકાસ થાય તેનું આયોજન કરવું.
- ઔદ્યોગિક નીતિ ટુંકાગાળાની નહીં પરંતુ લાંબાગાળાની હોવી જોઈએ.
- ભારત સરકારે ઔદ્યોગિક નીતિના ઘડતર સમયે વિદેશ વ્યાપાર નીતિને ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.
- દેશમાં તમામ પ્રકારના એટલે ગૃહ, નાના, મધ્યમ, મોટા એમ તમામ પ્રકારના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

8.3 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિ :

8.3.1 પ્રસ્તાવના :

અંગ્રેજોના સમયમાં બ્રિટિશ શાસનના સમયે ભારતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ ખૂબ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં થયો હતો. આઝાદી બાદ સ્વતંત્ર ભારત દેશના વિકાસ માટે જ્યારે પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા દેશનો વિકાસ કરવો તેવું નક્કી થયું ત્યારે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં ખેતીક્ષેત્રને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું તેમ છતાં આપણે એમ ન કહી શકીએ કે આપણે ઉદ્યોગો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવ્યું છે. કારણ કે સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂએ 6 એપ્રિલ 1948ના રોજ સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત બંધારણ સભામાં મૂકી હતી અને આ જ સમયથી ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઉદ્યોગોક્ષેત્રે મિશ્ર અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

8.3.2 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો :

- આઝાદ ભારતમાં તે સમયે બેરોજગારી દૂર કરવાના હેતુથી રોજગારીમાં વધારો થાય તેવા પ્રયાસ કરવા.
- ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો.
- દરેક પ્રદેશ, દરેક દેશવાસીઓને એક સમાન અને ન્યાયિક સમાન તક મળવી જોઈએ.
- દેશના વણવપરાયેલા સાધનો અને સંસાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયાસો કરવા.

- રાજ્યના વિકાસની જવાબદારી નક્કી કરવી.
- પ્રજાના જીવન ધોરણમાં સુધારો કરવો.
- ઉદ્યોગોની સાથે-સાથે ખેતીક્ષેત્રનો વિકાસ થાય તે જરૂરી છે.

8.3.3. 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ :

1948ની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈને મુખ્યત્વેનીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે.

- 1) **સરકાર હસ્તકના ઉદ્યોગો :** કેટલાંક ઉદ્યોગો એવા હોય છે જે દેશના હિતકારક હોય તેવા ઉદ્યોગો સરકાર પોતાના હસ્તક રાખે છે. જેમકે શસ્ત્ર સરંજામ, સંરક્ષણ ઉદ્યોગ, દારૂગોળા, અણુશક્તિનું ઉત્પાદન અને સંચાલન, ટપાલખાતું, રેલ્વે વગેરે આ બધાં ક્ષેત્રો વિશે એમ પણ કહી શકાય કે આ બધા ક્ષેત્રો સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર સરકારનો ઈજારો ભોગવે છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહી શકાય કે કેટલાંક સંજોગોમાં જો સરકાર દેશના હિત માટે જરૂર પડે અન્ય ઉદ્યોગો પણ પોતાને હસ્તક લઈ શકે છે.
- 2) **સરકારના નિયંત્રિત વિભાગ :** ઉપરોક્ત સરકાર હસ્તકના ઉદ્યોગો, બાદ બીજો વિભાગ એવો વિભાગ છે. જ્યાં સરકારના નિયંત્રણમાં વિભાગો છે. સરકાર આવા પ્રકારના ઉદ્યોગો પર નિયંત્રણ રાખે છે. જેમકે, લોખંડ, પોલાદ, કોલસા, હવાઈ જહાજ, વહાણ, ટેલીફોન, ટેલિગ્રાફ વગેરે. આવા પ્રકારના ક્ષેત્ર પર સરકારનું નિયંત્રણ હોય છે અને તેમાં જરૂર પડે પેઢીની સ્થળતા સંચાલન અંગેની જવાબદારી રાજ્યની રહેશે.
- 3) **રાજ્યના નીતિ અને નિયમો પર ચાલતા ક્ષેત્રો :** મીઠું, મોટર, ઓટોમોબાઈલ્સ, ટ્રેક્ટર, ઈલેક્ટ્રીક, ભારે યંત્રો, મશિન ટુલ્સ, દવાઓ, ખાતર, રબ્બર, ખાંડ, સિમેન્ટ, રૂ, ઉન, કાગળ, છાપકામ, વિજળી, હવાઈ અને દરિયાઈ વાહન વ્યવહાર વગેરે ખાનગીક્ષેત્ર હસ્તક હોય છે. પરંતુ આ તમામ ક્ષેત્રોમાં સરકારના નીતિ, નિયમો આધારિત ચાલતા ક્ષેત્રો છે.
- 4) **આ સિવાયના ઉદ્યોગો :** ઉપરોક્ત દર્શાવેલ સિવાયના બીજા બાકીના બધા જ ઉદ્યોગો ખાનગીક્ષેત્ર માટે વ્યક્તિગત, ભાગીદારી, સહકારી ધોરણે ચલાવવા માટે ખુલ્લા રાખવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં જો આ પ્રકારના ક્ષેત્રોની કામગીરી સંતોષકારક ન હોય તો સરકાર તેમાં દખલગીરી કરી શકે તેવી સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે.
- 5) **ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોનું સ્થાન :** અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે ભારતીય અર્થતંત્રમાં રોજગારી વધારવા માટે, સ્થાનિક સાધન સંપત્તિનો ઉપયોગ વગેરે દ્રષ્ટિએ ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટે સરકારે વિશેષ જવાબદારી સ્વીકારી છે. આમ, 1948 માં ઔદ્યોગિક નીતિમાં આ પ્રકારના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેની જોગવાઈ સ્વીકારવામાં આવે છે.
- 6) **સંચાલકો અને મજૂરો વચ્ચેના સંબંધો :** ભારતમાં ઉદ્યોગક્ષેત્રે જો સૌથી જવલંત પ્રશ્ન જોવા મળે છે તે સંચાલકો અને મજૂરો વચ્ચેના સંબંધો છે. સંબંધો જળવાઈ રહે અને તેના દ્વારા ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન વધે તે જરૂરી છે અને તેવી અપેક્ષાથી મજૂરો માટે સારી આદર્શ સ્થિતિ નિર્માણ કરવાની, મજૂરોને યોગ્ય વ્યાજબી વેતન, રહેઠાણની સારી સગવડ વગેરેનો સમાવેશ આ નીતિમાં કરવામાં આવ્યો હતો.
- 7) **વિદેશી મૂડી :** સ્વતંત્ર ભારત પાસે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પૂરતી મૂડી ન હતી. દેશ આઝાદ થયો ત્યારે ભારત પાસે વિવિધ સમસ્યાના ઉદ્ભવ થયેલા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો એ મુશ્કેલ કામ હતું અને આ કામ માટે વિદેશી મૂડી ખૂબ જ આવશ્યક હતી પરંતુ વિદેશી મૂડી પતિઓ દેશનો નફો પોતાના દેશમાં લૂંટીને લઈ ન જાય તે માટે સરકારે ઉદ્યોગોનું હિત, માલિકી અને અસરકારક નિયંત્રણ સરકાર હસ્તક રાખવાનું નક્કી કર્યું હતું અને તેની સ્પષ્ટતા પણ કરી હતી.

8) **ઔદ્યોગિક નીતિમાં વહીવટી તંત્ર :** 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં એક એવી પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે સરકાર દેશના ઉદ્યોગોની અયોગ્ય હરિફાઈ અટકાવવા માટે જકાત નીતિ અપનાવશે. કરવેરાના માળખામાં એવા પ્રયાસ કરશે કે જેથી ભયત = મૂડી રોકાણ થાય અને મૂડી રોકાણને પ્રોત્સાહન મળે અને સ્થાનિકથી કેન્દ્રીય સ્તર સુધી અસરકારક વહીવટ કરી શકાય.

8.3.4 સારાંશ :

આમ, ભારત સરકારે તેની પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિમાં જ મિશ્રઅર્થતંત્રનો સ્વીકાર કરીને ખાનગીકેત્રને પણ જરૂરિયાત અનુસાર કામગીરી સોંપી. સરકારે લગભગ મોટાભાગની પ્રવૃત્તિ પર દેખરેખ રાખવાની નિયંત્રણ રાખવાની શરૂઆતથી જ સ્પષ્ટતા કરી હતી. સરકારે વિદેશી મૂડીનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું અને દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે તથા દેશમાં વણવપરાયેલા સાધનોના પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય તે માટે ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તેવું સ્વીકાર્યું હતું. તેમ છતાં વિવિધ સ્તરની સરકાર વચ્ચે સંકલનનો અભાવ હતો જેનું મુખ્ય કારણ કેન્દ્ર સરકારના દબાણ અને નિયંત્રણ ખૂબ જ વધારે હતા જેથી આ નીતિ દ્વારા ખાનગીકેત્રનો યોગ્ય વિકાસ થયો ન હતો.

8.4 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ :

8.4.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતમાં 1948ની જે ઔદ્યોગિક નીતિ હતી સ્વતંત્રતા પછીના તરતના એક જ વર્ષની નીતિ હતી. તે સમયે દેશે ચોક્કસ પ્રકારના આયોજનનો અમલ કર્યો ન હતો તેથી 1948ની જે ઔદ્યોગિક નીતિ હતી તેની સરખામણીમાં 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ ખૂબ જ અલગ હતી અને આમ પણ માણસ કોઈ પ્રકારનું કામ કરે તેનાથી ભૂલ થાય, તેને શિખામણ મળે પછી ફરી વખત તે તેવા જ પ્રકારના કામમાં ફેરફાર લાવે છે. તેમ 1948 કરતાં 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઘણા ફેરફારો કરવા પડ્યાં હતાં.

1950ના રોજ દેશભરમાં બંધારણ અમલમાં આવ્યું હતું. 1954માં લોકસભાએ સમાજવાદી સમાજ રચનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ જ સમયે બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં ઝડપી ઔદ્યોગિકરણનો પાયો નંખાયો હતો. જેમાં પાયાના અને ચાવીરૂપ અને વ્યૂહાત્મક દ્રષ્ટિએ અગત્યના ઉદ્યોગો સરકારની માલિકી અને સંચાલન હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા હતાં. આમ, જવાહરલાલ નહેરૂએ 30 એપ્રિલ 1956 ના ભારતસરકારે તેની ઔદ્યોગિક નીતિનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો.

8.4.2 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ :

- દેશમાં ઝડપી ઔદ્યોગિકરણનો અમલ થાય તેવા પ્રયાસો કરવા.
- દેશમાં આવેલા મહત્ત્વના, પાયાના, ચાવીરૂપ વ્યૂહાત્મક ક્ષેત્રોમાં જાહેર ક્ષેત્રની ભૂમિકામાં વધારો કરવો.
- ગૃહઉદ્યોગો અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તેવા પ્રયાસો કરવા
- દેશમાં આવક અને સંપત્તિની અસમાનતામાં ઘટાડો કરવો.
- સરકારે રોજગારીમાં વધારો કરવો તથા પ્રજાના જીવનધોરણમાં વધારો થાય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
- નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું.

8.4.3 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈઓ :

અહીં, આપણે 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય બાબતોનીચે મુજબ કરવામાં આવેલ છે જે વિગતે તપાસીએ.

1) ઉદ્યોગોનું નવું વર્ગીકરણ :

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કોઈ પણ ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. જ્યારે

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઉદ્યોગોનું ત્રણ ભાગમાં "અ, બ અને ક" માં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

- જેમાં ભાગ xઅx માં જે ઉદ્યોગોનો વિકાસ વધારે થઈ શકે તેવા 17 ઉદ્યોગોની સંપૂર્ણ જવાબદારી સરકારની રહેશે. જેમાં શસ્ત્ર સરંજામ, અણુશક્તિ, લોખંડ પોલાદ, ખનિજ તેલ, વિમાન બાંધકામ, વિમાન વ્યવહાર, રેલ્વે વ્યવહાર, ભારે યંત્રો, કોલસો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સાથે-સાથે આ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં ખાનગીક્ષેત્રને પરવાનગી આપવામાં આવી નથી. તથા જાહેરક્ષેત્ર જ તેની અન્ય શાખાઓ ખોલી શકે છે.
- અહીં, ભાગ xબx માં એવા ઉદ્યોગો વિશે વાત કરવામાં આવે છે કે જેમાં ખાનગી એકમોને પણ રાજ્યના પ્રયાસોમાં વિકાસ કરવાની પૂરી તક આપવામાં આવશે. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોની કુલ સંખ્યા 12 હતી. આવા પ્રકારના ઉદ્યોગો એલ્યુમિનિયમ, મશિનટૂલ્સ, રસાયણ ઉદ્યોગ, દવાઓ, રાસાયણિક ખાતરો, રસ્તા પરનો વાહન વ્યવહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જોકે સરકારે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું કે કેમ તે સરકાર જ નક્કી કરશે.
- આ વિભાગમાં 29 ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કર્યો નથી. જેમાં પ્રથમ વિભાગના કુલ 17 અને બીજા વિભાગના કુલ 12 એમ કરીને કુલ '29' ઉદ્યોગો છે. આ 29 ઉદ્યોગો સિવાયના બધા જ ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થયો છે. જેનો વિકાસ ખાનગીક્ષેત્ર પર રાખવામાં આવ્યો છે. આ ખાનગીક્ષેત્ર 1951ના ઉદ્યોગો માટેના વિકાસ અને નિયમન ધારાને આધીન રહીને ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરી શકશે.

★ **1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને નાના તથા ગૃહઉદ્યોગ :**

આમ, આઝાદીથી ભારતમાં નાના અને ગૃહ ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. નાના અને ગૃહઉદ્યોગો રોજગારી વધારવામાં, ઉત્પાદનની દ્રષ્ટિએ, સંસાધનોનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવાની દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. 1956ની નીતિમાંનીચે મુજબના મુખ્ય પગલાં લેવામાં આવ્યા હતાં.

- નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ઝડપી વિકાસ કરવો.
- નાના પાયાના ઉદ્યોગોને કરવેરામાં રાહત આપવી.
- નાના પાયાના ઉદ્યોગોને ધિરાણની સુવિધા પૂરી પાડવી વગેરે.

★ **1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને પ્રદેશ :**

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે દરેક પ્રદેશમાં ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવી તથા તેનો વિકાસ કરવો. આ સાથે-સાથે ઉદ્યોગોના વિકાસથી જે તે પ્રદેશનો પણ વિકાસ થઈ શકે તેમ છે પરંતુ આ પ્રકારના વિકાસથી પ્રાદેશિક અસમાનતા ઉભી ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડશે. જે સંદર્ભે સરકાર દ્વારા વાહન વ્યવહાર, ઊર્જા, પાણી, વિજળી વગેરે જેવી સગવડ આપવી પડશે.

★ **1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને વિદેશી મૂડી અને મદદ :**

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જેવી રીતે દેશના વિકાસ માટે ઝડપી ઔદ્યોગિકરણ માટે વિદેશી મૂડી અને મદદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તેવી જ રીતે 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પણ વિદેશી મૂડીને આવકારવામાં આવી હતી. આ સાથે-સાથે એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે સ્થાનિક મૂડી અને વિદેશી મૂડી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં. આમ, વિદેશી મદદ અને મૂડીને આવકારવામાં આવી હતી.

★ **1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને જાહેર સાહસોનો વહીવટ :**

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે જાહેર સાહસોનો વહીવટ વ્યાપારી ધોરણો અને ધારાઓ પ્રમાણે થવો જોઈએ. તથા તેનું વહીવટી માળખું તથા સત્તાનું

વિકેન્દ્રીકરણ થાય તે બાબતને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ આ બાબતે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે કે જાહેર સાહસોને કુશળ, તાલીમ પામેલા અને ટેકનીકલ જ્ઞાન ધરાવતા સંચાલકો અને કર્મચારીઓનો અભાવ જોવા મળે છે. તથા સરકાર દ્વારા પણ આ બાબતે કોઈ ગંભીરતા લેવામાં આવી નથી. વાસ્તવિકતા પણ એ જ છે કે ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે તાલીમ પામેલા કર્મચારીની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

★ 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને ઔદ્યોગિક સંબંધ :

1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જે ઔદ્યોગિક સંબંધ વિશે વાત કરવામાં આવી હતી તે જ વાત 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પણ હતી. કારણકે દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની પૂર્વ શરત ઔદ્યોગિક શાંતિ છે. સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક સંબંધમાં શ્રમિકો અને માલિકો વચ્ચેના સંબંધોનો સમાવેશ થાય છે. શ્રમિકોને યોગ્ય વેતન વસાહતની સુવિધા વગેરે મળે તે જરૂરી છે. આમ, 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

◆ સારાંશ :

આમ, 1956ની જે ઔદ્યોગિક નીતિનું ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તારની રીતે અપૂરતું છે. પરંતુ સરકારને જરૂર જણાય ત્યાં ખાનગીક્ષેત્રની મદદ આવકાર્ય છે. તથા ભાગ ત્રણમાં વધુ માં વધુ ખાનગીક્ષેત્ર ભાગીદાર બને તે જરૂરી હતું. પરંતુ અહીં, નોંધવા જેવી વાત એ પણ હતી કે 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ બાદ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. ખાનગીક્ષેત્રમાં આંતરિક રીતે બાહ્ય મૂડીરોકાણમાં વધારો થયો હતો. આ સાથે-સાથે જાહેરક્ષેત્રમાં પણ મૂડી રોકાણમાં વધારો થયો છે. ભારતનું ઔદ્યોગિક માળખું વૈવિધ્યપૂર્ણ બન્યું છે. આ સાથે સમાદવાદી સમાજ રચના સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસ જેવાં સામાજિક ઉદ્દેશો સિધ્ધ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. સાથે-સાથે કેટલીક મર્યાદાઓ પણ રહી છે. જેવી કે નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ રૂંધાય છે જ્યારે મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય છે. જાહેરક્ષેત્ર પર વધુ પડતો વિશ્વાસ મુકવામાં આવ્યો છે. તથા રાજ્યએ શક્તિ કરતા વધારે પ્રમાણમાં જવાબદારી ઉઠાવી છે.

8.5 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિ :

8.5.1 પ્રસ્તાવના :

આઝાદી બાદની ભારતની આ ઔદ્યોગિક નીતિ ખૂબ જ રચનાત્મક નીતિ હતી કારણકે ભારત સરકારમાં સૌ પ્રથમ વાર સંયુક્ત મોરચા જેવી જનતાપક્ષની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આમ, કેન્દ્ર સરકારમાં સત્તા બદલાવવાથી જનતાપક્ષની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આમ, નવી સરકારે કંઈક નવીન રજૂઆત કરવી જોઈએ તે રીતે જનતાપક્ષની સરકારે પોતાની ઔદ્યોગિક રજૂ કરી હતી. આ સરકારે 23 ડિસેમ્બર 1977 ના રોજ સંસદ સમક્ષ પોતાની ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત કરી હતી.

8.5.2 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિના ઉદ્દેશો :

- ઔદ્યોગિકરણના ઝડપી વિકાસ કરવા માટે રોજગારીમાં ઝડપી વધારો કરવો.
- ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગનું વિસ્તરણ કરવું.
- દરેક જિલ્લામાં ઉદ્યોગોના વિકાસ કેન્દ્રોની શરૂઆત કરવી.
- પ્રજાના સામાન્ય જીવન ધોરણમાં સુધારો કરવો.
- જાહેરક્ષેત્રમાં અર્થતંત્રનું મહત્ત્વનું સ્થાન ગણવામાં આવશે.
- પ્રત્યક્ષ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં નાના અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો જોઈએ.
- ખેતી અને ઉદ્યોગક્ષેત્ર વચ્ચે સુઆયોજિત સંકલન કરવાનો હેતુ જણાય છે.

8.5.3 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિની મુખ્ય જોગવાઈઓ :

◆ ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો અંગેની જોગવાઈઓ :

અગાઉની ઔદ્યોગિક નીતિમાં 180 જેટલી વસ્તુઓને ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યાં હતાં. જે નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં કુલ 504 વસ્તુઓને અનામત રાખવામાં આવી હતી. આમ, નવી 324 વસ્તુઓ વધારી હતી. ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા બેરોજગારી અને અર્ધ બેરોજગારી ઘટાડવા તથા શ્રમશક્તિનો પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવા માટે ગૃહ અને નાના પાયાનો ઉપયોગ પર ભાર મૂક્યો હતો તથા નાણાંકીય સહાય આપવી. ખેતી અને ઉદ્યોગ વચ્ચે યોગ્ય સંકલન જળવાય રહે તેવી જોગવાઈ કરવી. ખાદી ઉદ્યોગને પ્રાધાન્ય આપવું.

◆ વિદેશી મૂડી અંગેની જોગવાઈઓ :

ભારત દેશમાં જે ઉદ્યોગોનો વિકાસ પૂરતાં પ્રમાણમાં થયો નથી ત્યાં વિદેશી મૂડી અને વિદેશી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિદેશી મૂડીરોકાણ અંગેની નીતિમાં "ફોરેન એક્ષ્ચેન્જ રેગ્યુલેશન એક્ટ"ની જોગવાઈઓનો કડક અમલ કરવામાં આવશે. વિદેશોમાં ભારતીય નિયોજકોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે. કાયમી સંરક્ષણ નીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવશે. ઔદ્યોગિક એકમના કુલ મૂ. રો. ના વિદેશી મૂ. રો. ના 40 ટકા સુધી રાખવા દેવામાં આવશે.

◆ જાહેરક્ષેત્રના ઉદ્યોગો અંગેની જોગવાઈઓ :

જાહેરક્ષેત્રનું 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં મહત્ત્વ રહ્યું છે. 1977ની નીતિમાં એવી પણ વાત દર્શાવવામાં આવે છે કે જાહેરક્ષેત્રના ઉદ્યોગો કાર્યક્ષમતાપૂર્વક કામગીરી કરે તો જાહેરક્ષેત્રના ખોટને બદલે નફો કરે તે બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

◆ વિવિધ ઔદ્યોગિક સંબંધો અંગેની જોગવાઈઓ :

ભૂતકાળની ઔદ્યોગિક નીતિમાં માત્ર શ્રમિકોને તેમની મજૂરી પૂરતું જ વળતર આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ નવી 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિ કર્મચારીઓને ઔદ્યોગિક સંચાલનમાં ભાગીદાર બનાવવા આવશે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત જે ઔદ્યોગિક એકમો માંદા છે તેવા ઔદ્યોગિક એકમો રાજ્ય હસ્તક કરવામાં આવશે. પહેલાના સમયમાં માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે ખૂબ જ ઘર્ષણ થતું હતું જે નવી નીતિમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી કે માલિકો અને શ્રમિકો વચ્ચેના સંબંધો સહકારભર્યા રહે તેના પર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત જે શ્રમિકો માંદા ઔદ્યોગિક એકમોમાં કામ કરે છે તેમને રોજગારી અંગેનું રક્ષણ આપવામાં આવશે. તથા માંદા ઔદ્યોગિક એકમો સરકાર પોતાને હસ્તક લઈને તેમની પુનઃસ્થાપના માટે ઝડપી અસરકારક કામગીરી હાથ ધરે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

◆ ભાવ સ્થિરતા અંગેની જોગવાઈઓ :

1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ભાવ સ્થિરતા અંગેની એવી જોગવાઈઓ લેવામાં આવી હતી જેમાં ખેતપેદાશો અને ઔદ્યોગિક પેદાશો વચ્ચેના સાપેક્ષ ભાવો સ્થિર રહે તથા આર્થિક ન્યાય અને સંતુલન રહે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

◆ શહેરી વિસ્તાર અંગેની જોગવાઈઓ :

ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના બાબતે શહેરી વિસ્તારમાં નવા ઔદ્યોગિક એકમો શરૂ કરવા નહીં દેવાય. તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આવા ઔદ્યોગિક એકમોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

◆ મોટા પાયાના ઉદ્યોગો અંગેની નીતિ :

મોટા પાયાની ઔદ્યોગિક નીતિ અંગે 1977ની નીતિમાં ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જેમાં

પ્રથમ ભાગમાં પાયાના ઉદ્યોગો, બીજા ભાગમાં મૂડી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતાં ઉદ્યોગો, ત્રીજા ભાગમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતાં રાસાયણિક ખાતર, મશિન ટુલ્સ, જંતુનાશક દવાઓ, ખનિજતેલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ચોથા ભાગમાં અન્ય ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

8.5.4

1977ની ઔદ્યોગિક નીતિ અંગેની જે વાત કરીએ છે તો આપણને 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ યાદ આવે છે. કારણ કે બંનેમાં કોઈ તફાવત રહેતો નથી. કારણ કે બંને ઔદ્યોગિક નીતિમાં આર્થિક - સામાજિક હેતુઓ એકસરખા જ છે. મિશ્ર અર્થતંત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. નાના અને ગૃહઉદ્યોગોને વિશેષ સહાય આપવામાં આવી છે પરંતુ મર્યાદાઓ પણ છે.

8.6 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિ :

ભારતમાં જે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિ હતી તે ભારતમાં આર્થિક સુધારાના કાર્યક્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં આ સુધારાનો અમલનો આરંભ (સ્વ.)શ્રી રાજીવ ગાંધીના કાર્યકાળ દરમિયાન મુકવામાં આવ્યો હતો. 1985માં વડાપ્રધાન પદ સંભાળ્યા બાદ તુરંત જ તેમણે સરકારની આર્થિક નીતિમાં સુધારો લાવવાની રૂપરેખા આપી હતી જેને મુખ્ય હેતુ ઉત્પાદકતામાં સુધારો, અદ્યતન ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગ વગેરે પર ભાર મુક્યો હતો. આ આર્થિક નીતિમાં ખાનગીકેત્રને વધારે મહત્વ આપવાની ભૂમિકા હતી. જે માટે કોમ્પ્યુટીકરણ અને ટેકનોલોજીકલ ઉર્ધ્વાકરણ, ઉદારીકરણ, કેટલાંક બિનજરૂરી અંકુશો અને નિયંત્રણોની નાબુદી પગલાં લેવામાં આવ્યાં. 1985 થી 90ના પાંચ વર્ષ દરમિયાન વેપારતુલાની સરેરાશ વાર્ષિક ખાધમાં લગભગ બમણો વધારો થયો હતો.

ભારતમાં આર્થિક કટોકટીની ઘટના આમ તો કોઈ નવી વાત નથી. 1980ના દસકાના અંતમાં અને 1990ના દસકાના શરૂઆતના સમયમાં જે તીવ્ર કટોકટી ઉભી થઈ હતી તે કદાચ અભૂતપૂર્વ હતી તેમ કહી શકાય તેવી હતી. 1990-91ના સમયગાળામાં લેણદેણની તુલાની વિકટ સમસ્યા હતી, નિકાસ વૃદ્ધિમાં કોઈ ફેર પડ્યો ન હતો. આ ઉપરાંત સરકારી ઉથલ પાથલ પણ વારંવાર આવી હતી જેમાં નવેમ્બર 1989 અને જૂન 1991ના બે વર્ષના સમયગાળામાં કેન્દ્રમાં ત્રણ વખત સરકાર બદલાઈ હતી. દેશમાં હુગાવાનો દર 16 ટકા જેટલો ઊંચો હતો અને સરકારની રાજકોષીય ખાઘ એ કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશના 8.5 ટકા જેટલી ઊંચી હતી.

આમ, જૂન 1991માં તે વખતની સરકારે જ્યારે સત્તા સંભાળી ત્યારે આર્થિક પરિસ્થિતિ એટલી બધી વણસી ચૂકેલી હતી કે આર્થિકકેત્રે જલદ પગલાં લીધા વિના અર્થતંત્રને ભાંગી પડતું અટકાવવું લગભગ અશક્ય હતું.

શ્રી પી.વી. નરસિંહરાવની સરકારે જૂન 1991માં નવી ઔદ્યોગિક નીતિ દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને નવો વળાંક આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ ઔદ્યોગિક નીતિનો મૂળભૂત હેતુ સામાન્ય પ્રજાને આર્થિક તથા સામાજિક ન્યાય અપાવવાનો હતો. આમ, આવા પ્રકારના ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ માટે ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ જરૂરી માનવામાં આવતો હતો.

8.6.2 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ :

- યોગ્ય ઔદ્યોગિક માળખું તૈયાર કરવું.
- ભારતના આયોજકો / નિયોજકોના કૌશલ્યનો પૂર્ણતમ ઉપયોગ કરવો.
- સંશોધન માટે વિકાસના પૂરતા પગલાં ભરવા.
- કાર્યક્ષમતા અને ઉત્પાદકતા સુધારવી અને વધારવી.
- ઈજારાયુક્ત પ્રવૃત્તિઓને નિયંત્રિત કરવી.
- શ્રમિકોને રોજગારી પૂરી પાડવાની, તાલીમ આપવાની તથા સામાજિક સુરક્ષાની સગવડ પુરી પાડવી.

- સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયાસો કરવા.
- દેશના પ્રાપ્ય સાધનોનો ઉત્પાદન બાબતમાં પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવો.

8.6.3 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિની મુખ્ય જોગવાઈઓ :

1) પરવાના અને રજીસ્ટ્રેશન નાબુદી :

જો ભારતમાં નવા ઉદ્યોગોની શરૂઆત કરવાની હોય કે ચાલુ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવાનો હોય તો 1951ના ઉદ્યોગો અંગેના કાયદા હેઠળ મંજૂરી મેળવવી જરૂરી હતી પરંતુ 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં 15 ઉદ્યોગો સિવાયના બાકીના બધા જ ઉદ્યોગો માટે પરવાના પધ્ધતિ દૂર કરવામાં આવી છે. આ 15 ઉદ્યોગોમાં કોલસો, પેટ્રોલિયમ, ખાંડ, સિગારેટ, જોખમી રમખાણો, દવાઓ, ઔષધો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાયના ઉદ્યોગોમાં ખાનગીક્ષેત્ર દ્વારા મૂડીરોકાણ કરવાની છૂટ હતી. ઉદ્યોગો માટે તમામ ફરજિયાત નોંધણીની વિધિ નાબુદ કરવામાં આવી. નવા સાહસિકોએ માત્ર નવા પ્રોજેક્ટ અને નોંધપાત્ર વિસ્તરણ માટે માહિતી અંગેનું સમજૂતી પત્ર દાખલ કરવાનું રહે છે.

2) ઈજારાશાહીના કાયદામાં છૂટકારો :

1991 પહેલાની નીતિમાં MRTPL કાયદો અમલમાં હતો જે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કાયદો દૂર કરવામાં આવ્યો. જે અંતર્ગત કંપનીઓએ નવા એકમોની સ્થાપના વિસ્તરણ, વિલિનીકરણ, કોઈ કંપની સાથે જોડાણ કરવું વગેરે માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી લેવાની જરૂર રહેશે નહીં.

3) આયાત અંગેની નીતિ :

1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે વિદેશમાંથી મૂડી કે માલની આયાત કરવી હોય તો તેમને કોઈ પણ પ્રકારની મંજૂરી લેવાની રહેતી નથી. જો દેશ પાસે વિદેશી હૂંડીયામણ હોય તો દેશ આયાત કરી શકે તેમ છે. તેવી જ રીતે જો કંપની પાસે વિદેશી હૂંડીયામણ હશે તો તે કંપનીને આપોઆપ આયાત કરવાની મંજૂરી મળી જ જાય છે.

4) શ્રમિકો અંગેની નીતિ :

1991 પહેલાની નીતિમાં પણ શ્રમિકોના કલ્યાણ અંગેની નીતિ અમલમાં હતી તેવી જ રીતે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પણ મજૂરોના હિતોનું રક્ષણ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ટેકનોલોજીને અનુરૂપ શ્રમિકોને તાલીમ આપવામાં આવશે. મજૂર તથા શ્રમિકોના કલ્યાણકારી યોજનાઓમાં વધારો કરવામાં આવશે.

5) વિદેશી મૂડીરોકાણ અંગેની નીતિ :

- વિદેશી મૂડીરોકાણની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવામાં આવી.
- FERA માં સુધારો કરવામાં આવ્યો.
- FERA અંતર્ગત મહત્વના 34 ઉદ્યોગોમાં વિદેશી મૂડીનો હિસ્સો 51% સુધી વધારવામાં આવ્યો.
- આ 34 ઉદ્યોગોમાં યંત્રો, કાચોમાલ, ટેકનોલોજી વગેરે માટે સામાન્ય નિયમો લાગુ પાડવામાં આવ્યા.
- વિદેશી મૂડીરોકાણની મંજૂરી માટે એક વિશેષ અધિકાર બોર્ડની રચના કરવામાં આવી.

6) ઉદ્યોગોના સ્થળ અંગેની નીતિ :

1991 પહેલાની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઔદ્યોગિક એકમ સ્થાપવા માટે સરકારની મંજૂરી લેવી પડતી હતી પરંતુ 1991ની નીતિમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે 10 લાખથી વધુ વસ્તી સિવાયના સ્થળે ઔદ્યોગિક એકમો સ્થાપવા માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી મેળવવાની રહેશે નહીં. 10 લાખથી વધુ વસ્તીવાળા વિસ્તારોમાં જો ઈલેક્ટ્રોનીક કમ્પ્યુટર, સોફ્ટવેર અને પ્રિન્ટીંગ જેવાં પ્રદૂષણ સર્જક ન હોય તેવા ઉદ્યોગો જ સ્થાપવા અને પ્રદૂષણ સર્જક

ઉદ્યોગો શહેર વિસ્તારથી 25 કિલોમીટર દૂર હોવા જોઈએ તેવી પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. સાથે-સાથે જમીનના વપરાશ અંગેના કાયદાઓ અને પ્રદુષણ સંબંધી નિયમો જે ચાલુ હતા તે ચાલુ જ રાખવા.

આ ઉપરાંત વસ્તીની ગીચતા સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાને નિવારવા માટે એવી પણ જોગવાઈ કરી હતી કે પછાત વિસ્તારોમાં અને ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં વધુમાં વધુ ઉદ્યોગો સ્થપાય અને તે માટે તેમને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવશે.

7) જાહેરક્ષેત્રના સાહસો અંગેની નીતિ :

1991 પહેલાની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેરક્ષેત્ર માટે 17 એકમોને અનામત રાખવામાં આવ્યા હતાં. પરંતુ 1991ની નીતિમાં 17 એકમોમાંથી 11 એકમો ઘટાડીને માત્ર 6 ક્ષેત્રો જાહેરક્ષેત્રો માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા ન હતા તેવા ક્ષેત્રોમાં જાહેરક્ષેત્રને પ્રવેશ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. જાહેર સાહસોના સંચાલનને વધુ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે અને તેમની જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખવામાં આવશે.

8) નાના અને લઘુ ઉદ્યોગો અંગેની નીતિ :

1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં નાના અને લઘુ ઉદ્યોગો માટે કરવામાં આવતા મૂડીરોકાણમાં વધારો કરવાની જોગવાઈ કરી અને તેમાં 2 લાખથી વધારીને 5 લાખ સુધી વધારવામાં આવ્યું, નાના અને લઘુ ઉદ્યોગોને કોઈપણ સ્થળ પર ઉદ્યોગ સ્થાપવાની છૂટ હતી તેમને સ્થળબાધ ન હતો. આ ઉદ્યોગો માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ, સરકારી ખરીદીને પ્રાધાન્ય, વિજળી, જમીન ફાળવણી, ટેકનોલોજી વગેરે સગવડો આપવામાં આવી. આ પ્રકારના ઉદ્યોગોને 100 ટકા ધિરાણની જરૂરિયાત સંતોષવાની છૂટ આપવામાં આવી. આધુનિકરણ અને ટેકનીકલ સુધારણાને ઉત્તેજન આપી મૂડીબજારનો વ્યાપ વધારવો. સ્થાપિત ઉત્પાદનક્ષમતાના આધારે નાના અને અતિ લઘુ એકમોને સ્થાનિક કાચા માલની ફાળવણીમાં અગ્રતા આપવામાં આવશે. મહિલા સાહસિકને વિશિષ્ટ તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા વિશેષ સહાય આપવામાં આવશે. હેન્ડલૂમ, હેન્ડીક્રાફ્ટ તેમજ ખાદી, ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ માટે એક પેકેજ દાખલ કરવાની દરખાસ્ત હતી.

8.6.4 સારાંશ :

1991થી જે ઔદ્યોગિક નીતિ અમલમાં આવી અને તેની જે મુખ્ય જોગવાઈઓ હતી તે ભારતના આર્થિક ઇતિહાસમાં એક નવી જ નીતિ હતી. નાના ઉદ્યોગો, ગૃહઉદ્યોગો, મોટા ઉદ્યોગો, દેશી અને વિદેશી ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતાં ભારતના ઔદ્યોગિક માળખું નવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ખાનગીકરણ, બજાર વ્યવસ્થા અને વૈશ્વિકરણ વગેરે તેના મૂળતત્ત્વો હતા. જેને પરિણામે ભારતનો ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસને ઉત્તેજન મળશે. ભારતમાં 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને ત્યારબાદ કરવામાં આવેલા ફેરફારથી ધંધાકીય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવશે. ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ, વૈશ્વિકીકરણ પ્રક્રિયાને કારણે આર્થિકક્ષેત્રે બજારતંત્ર દ્વારા આધારિત નિર્ણયો લેવાશે. ઈજારાશાહીવાળા પરિબળો વધશે, બજાર વધારાને પરિણામે બજાર ગ્રાહકલક્ષી બનશે, ગ્રાહક સર્વોપરી બનશે, ગ્રાહકોને વ્યાજબી ભાવે, સારી ગુણવત્તાયુક્ત વસ્તુઓ અને તેની સેવાઓ પ્રાપ્ત થશે. દેશના ઔદ્યોગિક માળખામાં વિવિધ પરિવર્તનો આવશે.

આમ, 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિનો જો અભ્યાસ કરીએ તો ભારતીય અર્થતંત્રમાં તેની અસરોનીચે મુજબ જોવા મળે છે. 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિથી જાહેરક્ષેત્રના પ્રભાવમાં ઘટાડો થયો છે, ખાનગીકરણનો વ્યાપ વધ્યો છે, ઉદારીકરણમાં પ્રગતિ થઈ છે, પ્રાદેશિક સમતુલામાં વધારો થયો છે, આંતર માળખાકીય સુવિધાઓ અને વેપાર વાણિજ્યની સુવિધાઓમાં પણ વધારો થયો છે. જેથી દેશના આર્થિક વિકાસને વેગ પ્રાપ્ત થશે.

8.7 શબ્દાવલી

આર્થિક સુધારા	: આર્થિકક્ષેત્રે નિયંત્રણો હળવા કરવાની પ્રક્રિયા
ઉદારીકરણ	: રાજ્ય અંકુશિત અર્થ-વ્યવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય બજાર પરિબળ દ્વારા આર્થિક નિર્ણયોનો વ્યાપ વધે તે પ્રક્રિયા.
ખાનગીકરણ	: ઔદ્યોગિક માલિકીનું જાહેરક્ષેત્રમાંથી ખાનગીક્ષેત્રમાં હસ્તાંતરણ.
વૈશ્વિકીકરણ	: દેશના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે વધુ ને વધુ સાંકળવાની પ્રક્રિયા

8.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

◆ ખરાં - ખોટાં લખો.

- 1) ઔદ્યોગિક વિકાસ દર એ ઔદ્યોગિક નીતિ પર આધારિત છે.
- 2) પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ 1947માં ઘડાઈ હતી.
- 3) ભારતમાં ઉદ્યોગક્ષેત્રે મજૂરો અને માલિકો વચ્ચેનો સંબંધ સુમેળ ભર્યો હતો.
- 4) મજૂરો માટે આદર્શ સ્થિતિનું નિર્માણ કરવા અંગેની નીતિ 1948 માં ઘડાઈ હતી.
- 5) 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિ અને 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ બંનેમાં સામ્યતાઓ જોવા મળતી નથી.
- 6) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિ જવાહરલાલ નહેરૂએ રજૂ કરી હતી.
- 7) શસ્ત્ર સરંજામ, અણુશક્તિ, ભારે યંત્રો વગેરેનો 'ક' વિભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- 8) 'અ' વિભાગમાં '28' ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે.
- 9) 'બ' વિભાગમાં '12' ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે.
- 10) 'ક' વિભાગમાં જે ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે તે જ ઉદ્યોગોનો સમાવેશ 'અ' અને 'બ' વિભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે.
- 11) ઔદ્યોગિક વિકાસની પૂર્વ શરત ઔદ્યોગિક શાંતિ છે.
- 12) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ભાવસ્થિરતા અંગે કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી.
- 13) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક એકમોને પ્રોત્સાહિત કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.
- 14) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પ્રત્યેક જિલ્લામાં ઔદ્યોગિક વિકાસ કેન્દ્રોની સ્થાપના થાય તે હેતુથી રાખવામાં આવ્યો.
- 15) સ્વ. શ્રી 'રાજીવ ગાંધી' ના કાર્યકાળ દરમિયાન ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે આર્થિક સુધારા અમલમાં આવ્યા હતાં.
- 16) 1986માં રાજીવ ગાંધી વડાપ્રધાન બન્યાં હતાં.
- 17) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં આધુનિકતા પર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.
- 18) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઈજારાશાહીના કાયદામાં છૂટછાટ આપવામાં આવી હતી.
- 19) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં વિદેશી મૂડીકોરાણ અંગેની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવામાં આવી.
- 20) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેરક્ષેત્રના સાહસો અંગેની કોઈ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી.
- 21) 1991 પહેલાની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેરક્ષેત્ર માટે 21 ઉદ્યોગો અનામત રાખવામાં આવ્યા હતા.
- 22) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં નાના અને લઘુ ઉદ્યોગો માટે ખૂબ જ અઘરા નિયમો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

8.9 એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

---

1) ઔદ્યોગિક નીતિ એટલે શું ?

---

2) ઔદ્યોગિક નીતિને અસર કરતાં પરિબલો વર્ણવો.

---

3) બ્રિટિશ સરકારે ઉદ્યોગોના વિકાસ અને સંશોધન માટે કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી?

---

4) અંગ્રેજ સરકારે 1944 માં કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી ?

---

5) પ્લાનીંગ બોર્ડની રચના ક્યારે કરવામાં આવી હતી ?

---

6) સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન કોણ હતા ?

---

7) 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત કોણે કરી હતી ?

---

8) મિશ્ર અર્થતંત્ર એટલે શું?

---

9) 1948ની અને 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિના ઘડતર અંગે શું સામ્યતા જોવા મળે છે?

---

10) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઉદ્યોગોના કેટલા ભાગમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે?

---

11) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં 'બ' વિભાગમાં કેવા પ્રકારના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે?

---

12) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં 'ક' વિભાગમાં કેવા પ્રકારના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે?

- 13) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં 'અ' વિભાગમાં કેવા પ્રકારના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે?
-
-
- 14) ઔદ્યોગિક અશાંતિ એટલે શું ?
-
-
- 15) જનતાપક્ષની સરકારે સૌ પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ ક્યારે શરૂ કરી હતી?
-
-
- 16) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં મોટા પાયાના વિવિધ ઉદ્યોગો અંગેનું વિભાજન સમજાવો.
-
-
- 17) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિ અંતર્ગત ઉચ્ચ પ્રકારની ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ ધરાવતા ઉદ્યોગોમાં કયા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે?
-
-
- 18) સ્વ. શ્રી રાજીવ ગાંધી સૌ પ્રથમ ક્યારે વડાપ્રધાન બન્યા હતાં ?
-
-
- 19) ભારતમાં 1980 થી 1990ના સમયમાં ભારતીય અર્થતંત્રની સ્થિતિ વર્ણવો.
-
-
- 20) ભારતમાં 1980 થી 1990ના સમય દરમિયાન ભારતમાં કુશાવાનો દર કેટલો જોવા મળ્યો હતો ?
-
-
- 21) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કેટલા ઉદ્યોગોને પરવાના હેઠળ રાખવામાં આવે છે?
-
-
- 22) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કયાં કયાં ઉદ્યોગો માટે મંજૂરી લેવી આવશ્યક છે ?
-
-
- 23) વિદેશી હૂડિયામણ એટલે શું ?
-
-
- 24) ફેરા (FERA) નું પૂરું નામ લખો.
-
-

25) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જાહેરક્ષેત્ર માટે કેટલા એકમો અનામત રાખવામાં આવ્યાં હતાં? ક્યાં ક્યાં?

8.10 ચાર-પાંચ વાક્યમાં જવાબ આપો.

---

1) ઔદ્યોગિક નીતિ એટલે શું? વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.

---

2) ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ વર્ણવો.

---

3) 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો જણાવો.

---

4) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો જણાવો.

---

5) 1956ની અને 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં જોવા મળતો ભેદભાવ વર્ણવો.

---

6) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં કરવામાં આવેલ ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ સમજાવો.

-
-
- 7) જાહેર સાહસોના વહીવટ સંદર્ભે 1956ની 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિની જોગવાઈ વર્ણવો.
-
-
-
-
- 8) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ગૃહ અને નાના પાયાના ઉદ્યોગો અંગેની જોગવાઈઓ વર્ણવો.
-
-
-
-
- 9) 1977ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં વિવિધ ઔદ્યોગિક સંબંધો અંગેની નીતિનું વર્ણન કરો.
-
-
-
-
- 10) 1980ની ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ વર્ણવો.
-
-
-
-
- 11) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિના હેતુઓ વર્ણવો.
-
-
-
-
- 12) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિની મુખ્ય જોગવાઈઓ લખો.
-
-
-
-

13) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં પરવાના અને રજીસ્ટ્રેશન અંગેની વિગતે ચર્ચા કરો.

---

14) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ અંગેની નીતિ કેવી રીતે રાખવામાં આવી હતી?

---

15) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઉદ્યોગોના સ્થળ અંગે કેવી નીતિ ઘડવામાં આવી હતી?

---

16) જાહેરક્ષેત્રના સાહસો અંગે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં શું જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી?

8.11 સત્રાંત પ્રશ્નો

- 1) ઔદ્યોગિક નીતિ એટલે શું? ઔદ્યોગિક નીતિની જરૂરિયાત અને હેતુઓ વર્ણવો.
- 2) 1948ની ઔદ્યોગિક નીતિની વિગતે ચર્ચા કરો.
- 3) 1956ની ઔદ્યોગિક નીતિની વિસ્તૃત સમજૂતી આપો.
- 4) 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિની સમગ્રલક્ષી ચર્ચા કરો.

4.8 ના જવાબો

(1) $\sqrt{2} \times (3) \times (4) \sqrt{5} \sqrt{6} \sqrt{7} \times (8) \times (9) \sqrt{10} \times (11) \sqrt{12} \times (13) \sqrt{14}$
 $\sqrt{15} \sqrt{16} \times (17) \sqrt{18} \sqrt{19} \sqrt{20} \times (21) \times (22) \times$

◆ સંદર્ભ સુચિ

* BOOKS - GUJARATI

ડો. શ્રીનિવાસરાવ & પ્રા. દવે રૂપેશ (2017) 'ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્ર' - ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન - સુરત
પ્રા. પટેલ બબાભાઈ સો. (1997) 'ભારતીય અર્થકારણ' - સી. જમનાદાસની કંપની - અમદાવાદ

* BOOKS ENG-ISH

AGRAWAL A.N. (2003) 'INDIAN ECONOMY' (29TH EDITION) WISHWA PRAKASHAN.

DUTT GAURAV & MAHAJAN ASHWANI (2016) 'INDIAN ECONOMY' (72ND EDITION) S.CHAND PUBLISHING.

* ANNUAL REPORTS

- Annual report 2017-18 Gov. of India Ministry of Commerce and industry

- ANNUAL REPORT 2015-16 Department of Commerce Ministry of Commerce & Industry

www.mospi.gov.in

* WEB -INKS

<http://gsweb.in/indian-economy/content/industrial-poLICies/foreign-investment-inflows.aspx>

<http://mospi.nic.in/statistical-year-book-india/2017/183>

<http://smartprep.in/2017/02/download-india-year-book-2017-pdf-english-version/>

<http://www.econleaks.com/industrial-poLICy-and-industrial-development-in-india-part-v/>

[HTTP://WWW.PUBLICATIONSDIVISION.NIC.IN](http://WWW.PUBLICATIONSDIVISION.NIC.IN)

https://en.wikipedia.org/wiki/Industrial_poLICy

<https://www.scotbuzz.org/2018/01/audyogik-neeti.html>

<https://www.slideshare.net/sahavish/industrial-poLICy-from-1948-1991>

<https://www.slideshare.net/ShikhaGupta31/industrial-poLICyppt>.

<https://www.slideshare.net/SunilChichra/industrial-poLICy-1980-to-till>.

shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/59577/10/10_chapter%204.pdf

www.econleaks.com/industrial-poLICy-and-industrial-development-in-india-part-iv/

www.preservearticles.com/2012013022068/short-notes-on-industrial-poLICy-of-1980

www.shareyouressays.com/.../7-most-important-features-of-industrial-poLICy-of-1980

www.yourarticlelibrary.com/industries/8-socio...of...industrial-poLICy...1980/23440

www.yourarticlelibrary.com/poLICies/major-objectives-of...new...poLICy-1991/23441

* SURVEY

ECONOMIC SURVEY 2017-18 PART-I

ECONOMIC SURVEY 2017-18 PART-II

HANDBOOK OF STATISTICS ON THE INDIAN ECONOMY

(<https://dbie.rbi.org.in>)

*ARTIC-E

Reddy Krishna (2007) 'Industrial Growth in India During Pre and Post Reform Periods'

<https://www.researchgate.net/publication/228246866>

Sharma Ravindra kumar (2014) '**Industrial Development of India in Pre and Post Reform Period**' IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume-19, Issue 10, Ver.IV www.iosrjournals.org www.iosrjournals.org.